

**İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE
ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve
TAHAMMÜL AHLÂKI-IV
(MODERN DÖNEM)**

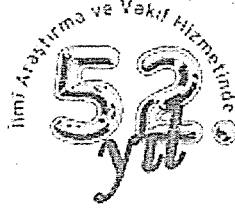
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

07-08 Ekim 2022

**Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Toplantı Salonu**

İstanbul 2022

® Bütün hakları mahfuzdur. Bu kitap İslâmî İlimler Araştırma Vakfı tarafından yayına hazırlanmış olup tebliğlerin ilmi ve fikri muhteva ile dil bakımından sorumluluğu tebliğ sahiplerine, te'lif hakları İSAV'a ait olup Bağcılar Belediyesinin desteği ile basılmıştır. *Kitapta yer alan çalışmalar hakem heyetinden geçmiş ve "Kitap bölümü" olarak değerlendirilmiştir.*

Toplantıyı Tertipleyenler:

**Muş Alparslan
Üniversitesi**

**İSLÂMÎ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI**

I- MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, 49250- MUŞ

Telefon: 90(0436) 249 49 49 - Fax 90(0436) 249 13 18

e-posta: bilgi@alparslan.edu.tr - web: www.alparslan.edu.tr

II- İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI(İSAV)

Kızıtaşı, Kâmil Paşa Sokak, No. 5; Fatih-34080/İstanbul

Tel: +90 (0212) 523 54 57 – 523 74 36 Faks: 523 65 37

Web Sitesi: <http://www.isavvakfi.org> – isav.org.tr

e-posta: isav@isavvakfi.org – isav@isav.org.tr

Kütüphane Bilgi Kartı:

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV/ Editörler: Murat SERDAR, Cahit KARAALP, Abdullah ARCA, İstanbul: Kitap Dünyası, 2022, 632 s., 16x23,5 cm.

ISBN : 978-605-351-541-8

1. Kur'ân, 2. Toplum, 3. Fıkıh; 4. Dinî ve Sosyal Hayat; 5. Hukuk Tarihi

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı(İSAV)'ın hediyesidir.

MODERN DÖNEMDE BİLİMSEL TEFSİR EKOLÜNE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Aykut KAYA*

Giriş

Kur'ân ayetlerinin delaletleri ile ilmî veriler arasında bağ kuran ve ayetleri bu veriler ışığında yorumlama faaliyeti olarak bilinen bilimsel tefsir, kökenleri klasik dönemde olmakla birlikte yaklaşık olarak iki yüzyıldan beri İslam dünyasında önceki dönemlere nazaran daha fazla güncelliğini korumuştur. Kur'ân'ın insanların hidayet bulması için kainatta cereyan eden olaylara çokça yer vermesi, müfessirlerin bu alana ilgi duymasındaki önemli faktörlerden biridir. İnsanın, gece ve gündüzün yaratılışı, ayın ve güneşin hareket tarzı, yağmurun yağması gibi çeşitli bilgiler Kur'ân-ı Kerim'de yer almaktadır.

Kur'ân ayetlerinin ilmî düşünce ve nazariyelerden faydalanarak tefsir edilmesi, modern döneme ait bir olgu değildir. Bu yaklaşım, Abbasiler dönemindeki tercüme faaliyetleriyle başlayıp Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Râzî (ö. 606/1210) ile meşruiyet zemini ve uygulama alanı bulmuştur. Bu yöntemin o dönemlerden 18. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Son iki yüzyılda bu yönelimin önemli ölçüde hız kazandığı görülmektedir. Bu yönelim, özellikle 20. yüzyılda daha da ivme kazanmış ve bir ekol haline gelmiştir. Bu alanda birçok ilim adamı müstakil eser yazmış, birçok müfessir de ayetleri yorumlarken bu metoda yer vermiştir. Bunlar içerisinde Kur'ân'ı baştan sona bu metodla tefsir eden Tantavî Cevherî'nin (ö. 1870/1940) *el-Cevâhir fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı 25 ciltlik tefsiri önemli bir adım olarak kabul edilmektedir.¹

* Dr. Öğr. Üyesi., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kıraat Ana Bilim Dalı, yakupsami@gmail.com

¹ Celal Kırca, *Kur'an'a yönelişler-ilimler ve yorumlar açısından*- (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 210-216; Aykut Kaya, "Arkeolojik Çalışmaların Çağdaş Kur'ân Tefsirine Yansıması: Nûh Tufanı Örneği", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (Haziran 2021), 56-57.

Bu yaklaşımın modern dönemde hız kazanmasına etki eden faktörlerin başında, oryantalistlerin Batı dünyasındaki din-bilim çatışmasının İslam dünyasında da var olduğunu iddia etmelerine karşın Müslüman âlimlerin bu iddiaları çürütmek için eserler yazmaya yönelmeleridir. Diğer bir faktör ise Müslüman âlimlerin Batının teknik alandaki gelişmelerinin Kur'ân'da var olduğundan yola çıkarak modern insana Kur'ân'ın bilimsel i'cazını beyan etmeye yönelik çabasıdır.²

Bilimsel tefsiri kabul edenlerin yanında Kur'ân ayetlerinin ilmî veriler ışığında tefsir edilmesinin sakıncalı taraflarına işaret eden ve bu yaklaşımı eleştiren âlimler de olmuştur. Bu eleştirel yaklaşımın kökenlerinin klasik dönemle başlayıp modern dönemde daha da arttığını söylemek mümkündür. Klasik dönemde bu yaklaşımı sistematik olarak eleştirenin Şâtibî (ö. 790/1388) olduğu kabul edilmektedir. Şâtibî'ye göre, Kur'ân'ın ilk muhataplarının Kur'ân'dan ne anladığı esas alınmalıdır. Neticesinde sorumluluk olmayan/amel yapmayı gerektirmeyen âyetlerden genel anlayış yeterlidir, tafsilata girmek tefsirin vazifesi değildir. O, Kur'ân'ın ilk muhataplarının dili, kültürü ve bilgi seviyesine göre nâzil olduğunu belirtir ve bunların dışına çıkan yorumlamanın zorlama olduğunu düşünür.³ Modern dönemde ise Şâtibî'nin izini takip eden Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (1915-1977) ve Emin el-Hûlî (1895-1966) Şâtibî'nin eleştirilerini aktarmakla birlikte bu yaklaşımı lûgat, belagat ve itikâd olmak üzere üç açıdan şiddetle eleştirmektedirler.⁴ M. Reşid Rıza (ö. 1865-1935), Mahmud Şeltut (1893-1963), Abbas Mahmud Akkad (1889-1964), Aîşe Abdurrahman (1913-1998), Seyyid Kutup (ö. 1906-1966), Muhammed 'İzzet Derveze (1888-1984) bu yaklaşıma ciddi tenkitler yöneltenlerin başında gelmektedir.⁵ Eleştiri noktalarının bir kısmının Şâtibî'nin işaret ettiği hususlar olmakla birlikte, bir kısmının da yeni noktalara temas ettiği dikkat çekmektedir. Her

² Bkz. Şehmus Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakti Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 411; Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 212-213.

³ Bkz. Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati Şatibi, *el-Muvafakat*, thk. Ebû Ubeyde Al-i Salman (Huber: Dâru İbn Affan, 1997), I, 55-66; II, 127-129.

⁴ Muhammed es-Seyyid Hüseyin Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirun* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1985), II, 358-362; Emin el- Hûlî, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, çev. Emrullah - Suçin İşler, Mehmet Hakkı (Ankara: Kitâbiyât, 2006), 31-36.

⁵ Bkz. Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 218; Mehmet Demirci, "Bilimsel Tefsir Yaklaşımının Kısa Tarihçesi ve Bu Konudaki Bazı Çalışmalar", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 31 (2021), 67.

dönemde savunucularının ve reddedenlerinin olduğu bu yaklaşımı belli ilkeler çerçevesinde kabul edenler de olmuştur.

Bu çalışmamızda, kısaca bu yönteme olan yaklaşımları sunduktan sonra yönteme yönelik eleştiri noktalarını ve bunlara verilen cevapları irdedeceğiz. Ardından bu yönteme dair ortaya konulması gereken bakış açısına dair genel değerlendirmede bulunacağız.

1. Bilimsel Tefsire Yaklaşımlar

Bilimsel tefsir yöntemine yönelik yaklaşım tarzları, farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Bu yaklaşımları kabul edenler, reddedenler, belli şartlar koyarak kabul edenler şeklinde üç grupta sınıflandırmak mümkündür.

1.1. Kabul Edenler / Savunanlar

Kur'an'ın sunduğu bilgilerle bilimin ulaştığı sonuçlar arasında çatışma olmayacağı kabulünden hareket eden bazı ilim adamları ve müfessirler, Kur'an'daki kevnî ayetlerin bilimsel verilerle tefsir edilmesini savunmaktadırlar. Zira onlar her ikisinin de kaynağının aynı olduğunu belirtmektedirler. Böylece Kur'an'ın bu asra bakan yönü ortaya çıkmakta ve onun 14 asır önce haber verdiği bilgileri günümüzde ilmin tespit ettiğini dile getirerek, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğu vurgusunu yapmaktadırlar. Bu yöntem, modern dönemde Kur'an'ın mucizevi bir kitap olduğunu ispat eden ve 'Kur'an'ın bilimsel i'cazı'nı ortaya çıkaran tefsir çeşidi olarak kabul edilmektedir.⁶

Bilimsel tefsiri savunanların kendi aralarında Kur'an'ın işaret ettiği bu kevnî ayetleri yorumlamalarında farklılıklar vardır. Bu farklılıklara göre gruplara ayrılmışlardır. Bazı müfessirlere göre bütün ilimlerin kaynağı Kur'an'da mevcuttur.⁷ Bu şekilde bilimsel tefsir anlayışı Gazzâlî ve Suyûtî (ö. 911/1505) vb. klasik dönem âlimlerin yorumlarında bulunmaktadır. Diğer bir grup müfessirlerin yaklaşımı ise Kur'an'ın işaret ettiği kevnî ayetleri

⁶ Bkz. Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 197; Veysel Güllüce, "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 378; Aykut Kaya-Mehmet Bağış, "Tantâvî Tefsirinde Hayvanlar Alemi", *Meşhur Müfessirler ve Örnek Metinler III*, ed. Mürsel Ethem vd. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 130.

⁷ Demirci, "Bilimsel Tefsir Yaklaşımının Kısa Tarihçesi ve Bu Konudaki Bazı Çalışmalar", 69.

bilimsel veriler ışığında yorumlamaya dayanmaktadır. Üçüncü grup müfessirlerin bu ayetlere bakış açısı ise adeta bilimsel laboratuvar gibi kendisinden hipotezler, teoriler, keşifler ve yeni icatlar çıkan kitap konumundadır. Onlar, yorumlarında ayetlerin temas etmediği geniş bilimsel bilgilere yer vermektedirler.⁸

Bilimsel tefsir metodunu savunanlar, Kur'an'ın farklı ilimlere kapı açtığı fikrinden yola çıkmakta ve bu konuda aklî-naklî delilleri ileri sürmektedirler.⁹ Bunların başında "*Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*"¹⁰, "*Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır*"¹¹ ve "*Biz kitabı sana her şeyin açıklaması olarak indirdik*"¹² ayetleri yer almaktadır. Bu ayetlerde geçen 'kitap' kelimesi Kur'an-ı Kerim şeklinde anlaşıldığı için ilgili ayetler, Kur'an'da her şeyin mevcut olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Çağdaş dönemde bu yöntemi savunanlar arasında Seyyid Abdurrahman el-Kevâkibî (1854-1902), Muhammed Abduh (1849-1905), Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1918) Cevheri Tantâvî (1862-1940), Mustafa Sadık er-Râfi' (1881-1937), Zağlûl en-Neccâr gibi isimler sayılabilir. Türkiye'de bu yöntemi savunan ve bu yöntemin gelişmesinden yana olanlar arasında Celal Kırca, Zeki Duman (1952-2013), Salih Akdemir, Veysel Güllüce ve Sakıp Yıldız sayılabilir.

1.2. Bilimsel Tefsiri Reddedip Eleştirenler

Kur'an yorumcularından bazıları bilimsel tefsir metoduyla Kur'an'ı yorumlamanın isabetli olmadığı görüşündedir.¹³ Onlara göre, değişkenlik arz eden modern bilimin sunduğu verilerle evrensel olan Kur'an'ı yorumlamak mümkün gözükmemektedir.¹⁴ Kur'an'ın evrene dair yaptığı anlatımların amacı bilimsel bilgi vermek değildir; Kur'an, insanları hidayet yolunu tercih

⁸ Mehmet Kaya, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", *Mütefekkir* 3/5 (2016), 206; Mehmet Emin Yurt, "Bilimsel Tefsirin Mahiyeti Üzerine", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (Ocak 2019), 120.

⁹ Bkz. Güllüce, "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi", 382-386.

¹⁰ el-En'am 6/38.

¹¹ el-En'am 6/59.

¹² en-Nahl 16/89.

¹³ Ahmet Akbaş, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği", *Kur'an ve Pozitif Bilim*, ed. M. Turan Çalışkan (İstanbul: Kuramer, Nisan 2019), 250.

¹⁴ Bkz. Mehmet Salmazzem, *Kur'an'ın İ'câzı -Tarihsel Serencam-Tartışmalar-Güncel Yorumlar* (Ankara: Araştırma yayınları, 2019), 63, 64; Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", 416.

etmeleri için düşünmeye sevk etmektir.¹⁵ Bu yöntemi kabul etmeyenlerin hepsi aynı seviyede değildir. Yöntemi mutlak olarak reddedenler olduğu gibi yönteme ihtiyatlı olarak karşı çıkanlar da vardır. Örneğin Türkiye’de Mustafa Öztürk bu yöntemi mutlak olarak reddederken,¹⁶ Şehmus Demir’in yönteme ihtiyatlı olarak karşı çıktığı söylenebilir.¹⁷ Bilimsel tefsiri savunanların dayanak noktalarından sayılan "*Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*"¹⁸ ayeti vb. ayetlerde geçen '*kitap*' ifadesinden kastedilenin Kur’ân değil *levh-i mahfûz* olduğu belirtilmiştir. Müfessirler buradaki mananın, ibadet ve insanın sorumlu tutulduğu şeyler konusunda bir şeyin eksik bırakılmadığını belirtmektedirler.¹⁹

Modern dönemde bu yönteme karşı çıkanlar bu yönteme birçok açıdan eleştirmişlerdir. Onların bu eleştirileri ayrı başlık altında sunulacaktır.

1.3. Şartlı Kabul Edenler

Bilimsel tefsire karşı çıkanlarla onu kabul edenler arasında esnek bir yol izleyen ilim adamları, bazı ilkeler çerçevesinde bu yöntemin mümkün olabileceğini söylerler. Hidayet kitabı olan Kur’ân’ın işaret ettiği kevnî ayetlerin delaletleriyle modern ilmin kesinleşmiş sonuçlarının tefsir edilmesi; Allah’ın ilminin genişliği, yaratma fiili, sanatkârane dizaynı, sıfatlarının kemâli, hâkimiyetinin mutlaklığı ve benzeri hususların somut olarak anlaşılmasına vesile olması açısından önem arz etmektedir. Takip edilmesi gereken metot hakkında vurgulanan bazı noktalar ise şunlardır: Kur’ân’ın bir hidayet kitabı olduğu, bazı bilimsel işaretler bulunsun da asıl amacın bu olmadığı, bu yöntemle ulaşılan yorumların değişkenlik gösterebileceğinin farkında olunması, Kur’ân’ın zahir anlamının esas alınması vb. şartlar ileri sürerler.²⁰

¹⁵ Bkz. Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, II, 356-363

¹⁶ Bkz. Mustafa Öztürk, "Tefsir Geleneğinde Kur'an ve Pozitif Bilim", *Din Bilim İlişkisi Tefsir Sempozyumu*, ed. Mehmet Dağ (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, Kasım 2018).

¹⁷ Bkz. Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım".

¹⁸ el-En'am 6/38.

¹⁹ Bkz. Şatibi, *el-Muvafakat*, II, 127-129.

²⁰ Bkz. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, Ekim 2014), 112; Abdullah Temizkan, "Bilimsel Tefsire Farklı Bir Yaklaşım: Zağlûl Neccâr Örneği", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (Nisan 2018), 54.

2. Bilimsel Tefsirin Eleştirisi Noktaları ve Bu Eleştirilerin Analizi

Diğer tefsir ekollerine yapıldığı gibi bilimsel tefsir ekolüne de bazı eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin bir kısmının doğrudan bu metoda yönelik olduğu, diğer bir kısmının da bilimsel tefsir yazarlara yönelik olduğu söylenebilir. Giriş kısmında da belirttiğimiz gibi bu ekole yönelik eleştirilerin klasik dönemde başlayıp günümüzde çok daha yoğunlaştığı görülmektedir. Bu da gayet doğal karşılanmalıdır zira klasik dönemde az sayıda ilim adamının dar alandaki açıklamalarına karşın, modern dönemde farklı branşlardaki birçok ilim adamının geniş yelpazede tatbik ettikleri bu çalışmaların eleştirisi de o oranda yüksek olmaktadır. Eleştirileri, metoda yönelik eleştiriler ve ilim adamlarına yönelik eleştiriler olarak iki kısımda ele alıp öncelikli olarak yapılan eleştiri noktasını belirterek, ardından bunun değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

2.1. Metodolojiye Yönelik Eleştiriler

2.1.1. Din – Bilim Ayrımı İlkesine Aykırıdır/ Muhtevaya Yönelik Tenkit

Bilimsel tefsir, Kur'ân muhtevası dışında kalması yönüyle tenkit edilmiştir. Bu görüşe göre din ve bilimin sahaları ayrı kabul edilmekte, Kur'ân bir ilim kitabı olarak değerlendirilmemektedir. Her ne kadar Kur'ân'da ilim kavramı geçse de bu daha çok öğüt vermeye yöneliktir. Bu kavram, günümüzde bilimin kullandığı ilim kavramından farklılık arz etmektedir. Bilimin bahsettiği ilim şüpheye dayanan pozitif düşünce ürünüdür, kendi özel terminolojisi ve metodu vardır.²¹ Kur'ân'ın ana konusu öğüt vermeye yöneliktir; Kur'ân, insanın dînî-ahlâkî olgunluğa ulaşmasını, Allah ve insanlarla olan ilişkisinin vahiy çizgisinden hareketle düzenlenmesini hedefler.²² Merkezine insan yaşamını alan Kur'ân'ın çağımız veya gelecek çağlarda ortaya çıkabilecek bir bilimsel paradigmayla eşitlenmesi, Kur'ân'ın mesajının ruhuna aykırıdır. Her ne kadar içinde ilmî hakikatlere işaretler olsa da bu bizim anladığımız bilimsel kavramlara işaret etmemektedir.

Kur'ân muhtevasının kapsamına yönelik yapılan bu eleştiri, ilâhî vahyin muhteva ve yapısını doğru anlamamaktan kaynaklanmaktadır. Kur'ân'ın yapısında bu şekilde bir ayrım olduğu söylenemez; o, hayatın her alanını kuşatan ve sözü olan bir hitaptır. Seküler bir zihin yapısıyla din-dünya

²¹ Bkz. Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 218.

²² Yurt, "Bilimsel Tefsirin Mahiyeti Üzerine", 129.

veya din-bilim ayrımı, İslam medeniyetinden ziyade Hristiyan Batı dünyasına ait bir durumdur. Sonsuz ilim sahibi Allah'ın kelamı konumundaki Kur'an'ın²³ bazı ilmî hakikatlere işaret etmesi ve bilimin ulaştığı sonuçlarla mutâbık olması, çok uzak bir ihtimal olarak görünmemektedir. Fakat Kur'an'ın bir bilim kitabı gibi bir üslup ve yöntemde olmadığı aşîkardır.

2.1.2. Lafızlara Nüzûl Döneminde Olmayan Mana Va'z Edilmesi/Filolojik Tenkit

Bilimsel tefsire yapılan eleştirilerden biri de dilin yapısı, gelişimi ve değişiminin dikkate alınmadan ayetlerin yorumlanmasıdır. Bu yaklaşım tarzına göre Kur'an'daki lafızlara sözlüklerin ve ilk dönem muhataplarının yüklediği manalar verilmektedir.²⁴ Kur'an lafızları, modern dönem bilimsel terminolojisinde kullanılan terimsel manalarla özdeşleştirilmektedir.²⁵ Sabit ve belirli bir metin olan Kur'an'ın, XIX. ve XX. yüzyıldaki bilim adamlarının sürekli değişen görüşlerini içermesi pek mümkün gözükmemektedir.²⁶

Emin el-Hûlî, modern dönemde Kur'an lafızlarına, Kur'an'ın nüzul döneminde yüklenen mananın dışında bilinmeyen anlam ve kullanımların yüklendiğini belirtir.²⁷ Zehebî de lafızlara nüzûl döneminde va'z olunan mananın asıl olduğunu, zira lafızların zamanla mana kayması, genişlemesi veya daralması gibi durumlara maruz kalabileceğini ifade etmektedir. O, bu lafızların nüzulünden asırlar sonra ortaya çıkmış manaları kastetmiş olmasının pek mümkün olmadığına işaret etmektedir.²⁸ Halbuki lafızlara herhangi bir karine/delil olmadan, va'z olunduğu mananın dışında bir anlam yüklemek, anlam kaymalarına ve yanlış yorumlamaya sebebiyet verecektir.²⁹ Bu açıdan bilimsel yorumlama, dilin doğasına aykırı bir yorumlama olması

²³ Yurt, "Bilimsel Tefsirin Mahiyeti Üzerine", 131.

²⁴ Kutbettin Ekinci, "Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu", *Bilimname XXXVII* (2019/1), 177.

²⁵ Bkz. Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, II, 360; Hûlî, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, 34.

²⁶ Yurt, "Bilimsel Tefsirin Mahiyeti Üzerine", 129.

²⁷ Bkz. Hûlî, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, 34.

²⁸ Bkz. Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, II, 359-360.

²⁹ Bkz. Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî İbn Âşûr, *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984), I, 44; İbn Âşûr'un bu konudaki bir değerlendirmesi için bk. Mustafa Yıldız, *Tefsirde İsrâiliyat ve Kitab-ı Mukaddes'e Yaklaşımlar -Tâhir b. Âşûr Örneği-*, Mesut Kaya (ed.) (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 290-291.

hasebiyle filolojik açıdan doğru bir yorumlama yöntemi olarak kabul edilmemektedir.

Bu eleştiri, sadece bilimsel tefsir metoduna yönelik değil lügavî, fikhî, işarî, mezhebî, ictimai, edebî vb. bütün tefsir ekollerine yönelik esaslı bir eleştiridir. Bu durum, bilimsel tefsirde dikkat edilmesi gereken en önemli hususların başında gelmektedir. Kur'ân lafızlarının aslî manaları ve nüzûl döneminde kazandıkları manaları araştırmadan bu lafızlara sonradan izafe edilen manalar üzerinden hareket etmenin birtakım yanlış sonuçlar doğuracağından şüphe yoktur.³⁰ Zira Kur'ân araştırmalarındaki temel kaidelerden biri de lafız ve terkiplerin esas delaletlerinin nüzûl döneminde aranması gerektiğidir.

Örneğin "*Hâlbuki (O), sizi tavırdan tavıra geçirerek yarattı.*"³¹ etindeay 'أطواراً / *etvâr*' kelimesinde müfessirlerin çoğu, insanın alaka-nutfe-mudgâ- vb. insan olana kadar olan yaratılış aşamalarına delalet ettiğini söylerler. Hatta Seyyid Kutup kelimenin delalet ettiği manaları henüz ilim keşfetmediğinden, bu tefsirle sınırlandırmanın doğru olmayacağını ifade eder.³² Günümüz Arapçasında evrime tatavvur manası verilmesinden hareketle, ayete "*Oysa sizi evrimler halinde yaratan odur.*"³³ anlamını vermek bu kabilden yapılan bir yanıştır. Lakin bütün bilimsel tefsircilerin bu yanlış yaptıkları söylenemez, onların birçoğu açıklamalarını kelimelerin nüzûl döneminde kazandıkları mana üzerine bina etmektedirler.³⁴

Konunun diğer bir yönü ise bilimsel sonuçlar, zaman zaman lafızların manalarının doğru anlaşılmasında önemli role sahiptir. İlk olarak bazı kelimelerin nüzûl döneminde birçok manaya delaletleri olabilmekteydi. Bilimsel sonuçlar bu delaletlerin birini tayin etmede ipucu/karine olmaktadır. Diğer bir açıdan ise klasik dönem tefsir literatüründe bazı Kur'ân kelimeleri, hakiki manalarının anlaşılması uzak ihtimal görülerek mecâzi olarak yorumlanıyordu. Lakin modern dönemle birlikte bazı bilimsel sonuçlar, bu kelimelerin hakiki manasının anlaşılmasında bir mahzur olmayacağını göstermektedir.³⁵ Örneğin "*Gökyüzünü kudretimizle bina ettik ve biz*

³⁰ Güllüce, "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi", 388.

³¹ Nuh 71/14

³² Seyyid Kutup, *Fî zilâli'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru's-şuruk, 1991), VI, 3714.

³³ Edip Yüksel Meali, Türkçe Kuran Mealleri "www.kuranmeali.com" (12.09.2022)

³⁴ Güllüce, "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi", 388.

³⁵ Ali Ekber Babai, "Bilimsel Tefsir Ekolü, Deliller ve Eleştiriler", *Misbah* 9 (Sonbahar 2014), 75.

kesinlikle genişleticiyiz”³⁶ ayetindeki ‘مُوسِعُونَ/mûsi’ûn: genişleticiyiz’ kelimesini müfessirler daha çok mecaza hamlederek mana vermişlerdir.³⁷ 20. yüzyılda ise uzay boşluğunun genişlediği keşfedilince, bu ayeti hakiki manasına göre de tefsir etmede bir mahzur kalmamıştır.³⁸

2.1.3. İlk Muhatapların Anladığı Mananın Dışına Çıkılması/Belagî Tenkit

Bilimsel tefsir yöntemine yönelik eleştirilerden biri de söz-muhatap arasındaki ilişki yönüyle tenkit edilmesidir. Kur’ân’a bilimsel açıdan yaklaşımına göre ilk muhatapların Kur’ân’da bilmediği birtakım manalar bulunduğu ve onların bunları anlamadığı manası çıkmaktadır. Halbuki ilk muhatapların anlamadığı bir kelim ile hitap etmek, belagatin temel kaidelerinden olan “muhataba seviyesine göre uygun söz söyleme” üslubuna aykırı düşmektedir. Eğer ilk muhataplar Kur’ân’daki bu ilmî hakikatleri anlamış olsalardı, Kur’ân’ın işaretiyle farklı ilim dallarında bir kalkınma sağlamaları, ileri düzeyde donanımlı bir uygarlık inşa etmeleri gerekirdi. Lakin yaşanan tarihsel süreç bunu doğrulamamaktadır. Kur’ân’ın ilk muhatapları es geçip sonraki nesillere hitap etmesi, onun bütün çağlara hitap eden evrensel mesajına aykırılık teşkil edecektir.³⁹ Bu anlayış, ayetleri veya Kur’ânî kavramları kendi doğal bağlamından koparma riski oluşturmakta, onların sanal bağlamlara malzeme olmasına sebep olmaktadır.⁴⁰

Bu eleştiriye cevap niteliğinde şunlar söylenebilir: Kur’ân’ı belli bir döneme hapsedmek onun evrensel olma yönüyle çelişmekte, onun tarihsel bir metin olduğu anlayışına sürüklemektedir.⁴¹ Vahiy dönemi sonrası bilgilerle ayetleri tefsir etme doğru yöntem olarak görülmediği⁴² takdirde, tefsiri donuk, dar bir hüviyete sokacaktır. Bu aynı zamanda fıkıhta içtihadı da

³⁶ Zâriyât 51/47.

³⁷ Bkz. Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelûsî İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1993), V, 181; Ebû's-Senâ Şehâbeddin Mahmûd el- Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdalbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l İlmiyye, 1994), XIV, 18.

³⁸ Akbaş, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği", 267.

³⁹ Bkz. Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, II, 360; Hûlî, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, 34; Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", 415; Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 218.

⁴⁰ Yurt, "Bilimsel Tefsirin Mahiyeti Üzerine", 129.

⁴¹ Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 220.

⁴² Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 220.

ortadan kaldıran bir anlayış olacaktır. Bu durum İslam ilim geleneği açısından kabul edilmemektedir. Modern dönem ilim adamlarının Şâtibi'den aktardıkları bu iddiaya birçok âlim itiraz etmiştir. Örneğin İbn Âşûr şöyle demektedir: "İslam daveti umumidir ve sonsuz mucizedir. Bu açıdan bu davetin ilk nesilden sonra farklı ilimlerin yaygınlık gösterdiği dönemdeki insanların anlayışlarını cezbeden manalar barındırması gerekmektedir. İlk muhatapların anlayış miktarı, ancak aslî mânâyı kavrayabiliyordu. Bu aslî mânâ üzerine zâid olan kısım, bazı kimselere açık bazılarına ise kapalı olabilir. Bilginin ulaştırıldığı kimse, dinleyip nakledenden daha anlayışlı olabilir."⁴³

Aslında bu tefsir yönteminin Kur'ân belagatine aykırılıktan ziyade onun belagatini daha ileri düzeye taşıdığı söylenebilir. Zira bir metin hem ilk muhatapların bilgi ve idrak seviyelerine göre kavranabilir düzeyde olmakta hem de çağdaş dönemde bilimsel verilerin yardımıyla nüzul döneminde genel olarak anlaşılan manaları aşarak daha tafsilatlı olarak anlaşılmaktadır. Böylece bu yöntem, Kur'ân belagatinin çağları aşan özelliğini ortaya çıkarmaktadır.⁴⁴ Ayrıca Kur'ân'ın evrenselliğini, bütün zamanlara söyleyecek bir sözü olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

2.1.4. Bilimsel Teorilerin Sübjektif, Değişken Olması/ Bilginin Mahiyeti Yönüyle Tenkit

Pozitif bilimin elde ettiği sonuçlar kesin ve evrensel değildir. O, zaman içerisinde değişim ve gelişim evrelerinden geçmektedir. Kaldı ki kesin ve evrensel teorilerin bile zamanla yanlışlanabildiği ve yerlerine başka teorilerin geçebildiği görülebilmektedir. Bunun en çarpıcı örneğini fizik alanında evrenselliğinden kuşku duyulmayan Newton fiziğinin, Albert Einstein'ın (1879-1955) görelilik ve kuantum mekaniğiyle değişiminde görmekteyiz.⁴⁵ Buna karşın Kur'ân hükümleri, kesin ve zamanlar üstü bir evrenselliğe sahiptir.⁴⁶ Epistemolojik olarak farklılık gösteren iki alanın mezcedilmesi, mahiyetleri itibarıyla pek mümkün gözükmemektedir.

Bilimle alakalı konuların zaman ve mekâna göre değiştiğini belirten Mısırlı âlim Mahmut Şeltût, bu yöntemin Kur'ân ile bağdaşmadığına işaret

⁴³ Bkz. Âşûr, *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 44-45. Hangi cilt?

⁴⁴ Bkz. Babai, "Bilimsel Tefsir Ekolü, Deliller ve Eleştiriler", 76-77.

⁴⁵ Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", 419.

⁴⁶ Bkz. Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 219; Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", 416.

etmektedir. O, Kur'ân'ı değişkenlik gösteren bu veriler üzerine bina edersek, nihâi noktada Kur'ân'ı da onlarla değişken bir hale getireceğimizi söylemektedir.⁴⁷ Benzer şekilde Seyyid Kutup da sürekli değişen nazariyeler ile mutlak hakikati temsil eden Kur'ân'ın tefsir edilmesini doğru bulmamaktadır. O, bu yöntem ile Kur'ân'ı ilme tâbi kılma durumuna düşürmüş olduğumuzu ve sürekli bu değişikliklere göre Kur'ân'ı yeniden te'vil etme yanlışlığına sürükleneneğimizi söylemektedir.⁴⁸ Kutup, "*İnsanı süzölmüş bir çamurdan yarattık*"⁴⁹ ayetini, tartışmalı evrim teorisiyle ilişkilendirip açıklamanın doğru olmadığı görüşündedir.⁵⁰ Çünkü bu teori ispatlanmış bilimsel kategori sınıfında değildir. Sonuç olarak değişmeyen ve evrensel olan bir kitabın, insan bilgi ve tecrübesine göre değişkenlik gösteren ilmî verilerle tefsir edilmesi uygun görülmemektedir.

Değişmez hakikatlere sahip Kur'ân'ın; değişkenlik gösteren teori ve varsayımlarla tefsirinin caiz olmadığı ve Müslüman âlimlerinin birçoğunun bu hususa özen gösterdiği, insaflı bilimsel tefsir yazarları tarafından vurgulanmıştır.⁵¹ Yapılması gereken, ayetlerin delaletlerini sabit kanunlar ve kesin bilimsel gerçeklerle tefsir etmektir. Bu yöntemle varılan yorumların kesinlik ifade etmediği ve murâd-ı ilahinin de bu yönde tecelli etmemiş olabileceğinin bilincinde olunması gerektirir.⁵² Lakin bu noktada belirtilmesi gereken önemli husus ise değişim ve gelişimin farklılık arz ettiğidir. Gelişme, var olan bilgilerin temelleri üzerine yeni bilgiler ilave edilerek sağlanan ilerlemedir. Değişme ise temelden yanlışlanabilen, aksi iddia edilebilen teori ve tezler için geçerlidir. Dolayısıyla gelişmeleri değişme olarak nitelemek doğru değildir.⁵³ Bu noktada yapılması gereken, Kur'ân'ın, değişkenlik arz eden hipotez, teori aşamasındaki bilgilerle tefsir edilmesine yönelik ihtiyatlı olunmasıdır.

2.1.5. Kur'ân ve Bilimin Kâinata Bakışının Farklılık Arz Etmesi Yönüyle Tenkit

Bilimsel tefsir, Kur'ân ve bilimin evrene dair verdiği bilgilerde üslup ve yöntem bakımından farklı olması yönüyle tenkit edilmiştir. Kur'ân'ın kâinata dair verdiği genel bilgilerdeki amacı, bilgi sunmaktan ziyade kâinatın

⁴⁷ Bkz. Muhyiddin Baltacı, *Dirasatün fi't-Tefsir ve Ahvalihi* (Beyrut: 1987), 199.

⁴⁸ Bkz. Kutup, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, I, 181-183.

⁴⁹ Mû'minûn 23/12.

⁵⁰ Kutup, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, IV, 2138.

⁵¹ Temizkan, "Bilimsel Tefsire Farklı Bir Yaklaşım: Zağlûl Neccâr Örneği", 49.

⁵² Kaya, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", 202.

⁵³ Güllüce, "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi", 391.

yaşama uygunluğu yani işlevselliği üzerinden Allah'a işaret eden bir ayet olması, bu bilginin köprü vazifesi görerek madde ötesi alana geçişine imkân sağlamasıdır.⁵⁴ Bunun mukabilinde insan zihninin ürünü olan bilimsel bilgi - ki çoğunlukla seküler bakış açısıyla elde edilmiş- ayrıntılı bir şekilde⁵⁵ sebep-sonuç ilişkisine dayalı olarak olgu alanını tahlil eder. Bu yönüyle kâinatı normatif bir bakış açısıyla ele alan bilim ile ibret nazarıyla inceleyen Kur'ân'ın bakışı farklılık arz etmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla Kur'ân'ın evrene bakışı ile bilimin evrene bakışı ve meseleleri ele alış tarzı farklı olduğundan, bu iki alanın bir araya gelmesi pek mümkün gözükmemektedir.

Bu tenkitlere cevap olarak şunlar söylenebilir: Kur'ân'ın bir bilim kitabı gibi bilgileri sunmadığı bilinmektedir. Onun amacının doğrudan evrenin işleyişini öğretmek olmadığı da doğrudur. Lakin olgu alanına dair verdiği bazı bilgilerde bilimle yolları kesiştiğinden dolayı bilimsel bilgileri kendi amacı çerçevesinde kullanması, onu bir bilim kitabı yapmamaktadır. Bilakis aslî hedefi olan insanları hidayete ulaştırma yolunda araç olarak kullanması Kur'ân'ın kendi üslup ve yöntemine aykırılık arz etmemektedir.

2.1.6. İtikâdi Yönden Tenkit

Bilimsel tefsir yönteminin eleştirildiği noktalardan biri de itikâdî açıdan riskli olduğudur. Onlara göre bu yaklaşım, asıl amacı insanları dinî ve ahlakî olgunluğa ulaştırmak olan Kur'ân'ı, bu hedefinden saptırıp onu bir bilim kitabı gibi göstermektir. Şu da var ki ayetleri dönemin ilmî esasları, nazariyeleri ve gelişmeleri ışığında tefsir ettikten sonra bu esasların ve nazariyelerin yanlışlanması veya değişmesi neticesinde yapılan yorumlar da doğal olarak değişecektir. Bu şekildeki bir değişim-dönüşüm ise Kur'ân'a, zamanla değişmeyen evrensel itikâd kitabı olarak bakan Müslümanların birtakım şüphelere düşmelerine sebebiyet verecektir.⁵⁷ Bu yöntem neticesinde yapılan yanlışların Kur'ân'a mal edilmesi, Müslümanların itikâdını sarsacaktır.

Tefsir, mahiyeti itibarıyla yanlışla da doğruya da isabet edebilen içtihatî bir alana sahiptir. Bilimsel tefsir yöntemiyle yapılan tefsirin de,

⁵⁴ Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", 420.

⁵⁵ Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 204.

⁵⁶ Kaya, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", 203.

⁵⁷ Bkz. Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, II, 161.

zannî/içtihâdî ve bu bilginin müfessirin çıkarımı olduğu belirtilmelidir.⁵⁸ Dolayısıyla bu faaliyeti itikâd olarak değerlendirmek, üzerine inanç ilkeleri bina etmek sakıncalı olacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu yorumlama faaliyetinin belli kaideler ve prensipler dairesinde yapılması,⁵⁹ keyfilik ve hevese dayalı anlayışta olmamasıdır. Bununla birlikte ilimlerin kesinleşmiş sonuçları ve usulüne uygun olarak yapılan tefsirin birleşmesinde ortaya çıkan yorumun insanların Kur'ân'a olan inancını kuvvetlendireceği de söylenebilir.⁶⁰

Kur'ân'ın sunduğu bilgiler ile bilimin sunduğu bilgilerin çatışması durumunda müfessirler ihtiyatlı bir yol izleyerek Kur'ân'ın sunduğu bilgiyi hakikat olarak kabul etmekte, insan zihninin ürünü, yanlışlanabilen-doğrulanabilen bilimin sunduğu bilginin Kur'ân'a zarar vermeyeceği kanaatini taşımaktadırlar.⁶¹ Sonuç olarak bilimsel tefsir metodunun ortaya koyduğu bilgiler Kur'ân'ın ilahî olduğunu destekleme vazifesi görebilir, lakin bu metodun yanlışlama vazifesi yoktur. Çünkü müfessirin bu alanda yaptığı hata kendisine dönmekte, Kur'ân metnine zarar vermemektedir.

2.1.7. Bilimsel Tefsirin Kur'ân'ı Aslî Maksatlarından Uzaklaştırması/ Hedef ve Amaç Bakımından Tenkit

Bilimsel tefsire yöneltilen bir eleştiri de onun hidayet kitabı olarak gönderilen Kur'ân'ı, aslî amacından uzaklaştırdığıdır. Bilimsel verilerin Kur'ân tefsirinde gereğinden fazla kullanılmasının, Kur'ân'ın asıl amacı olan hidayet yönünü perdelediği düşünülmektedir. Çünkü bilimsel tefsir çalışmaları, tefsirin bu ana gayesini göz ardı ederek ayet ifadelerini kendi bağlamından koparıp bilimsel terminolojiyle tefsir etmektedir.⁶² Ayrıca bu yöntemin, okuyucuları Kur'ân'ın iniş maksatlarından, yüce gayelerinden uzaklaştırdığını ifade etmektedir. Bu konuya işaret eden modern dönem müfessirlerinden Reşit Rıza, bazı modern dönem âlimlerinin bu konuda Fahrüddin er-Râzî'yi taklit ederek tefsirlerini farklı ilim dallarındaki bilgilerle doldurduklarını ve Kur'ân okuyucusunu Kur'ân'ın iniş gayesinden

⁵⁸ Sıddık Baysal, "Mahiyeti, İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Bilimsel Tefsir", *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)* 3/2 (Ekim 2019), 258.

⁵⁹ Akbaş, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği", 302.

⁶⁰ Babai, "Bilimsel Tefsir Ekolü, Deliller ve Eleştiriler", 77.

⁶¹ Bkz. Kaya, "Arkeolojik Çalışmaların Çağdaş Kur'ân Tefsirine Yansıması", 59-60.

⁶² Ekinci, "Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu", 178.

uzaklaştırdığını ifade etmektedir.⁶³ Bu görüşü ileri sürenler, “*Bu kitap muttakiler için bir hidâyettir*” (Bakara, 2/1), “*Size Allah’tan bir nûr ve apaçık bir kitap geldi. Allah onunla rızasına tabi olanları selamet yollarına irşad eder*” (Mâide, 5/17-18) gibi âyetleri de görüşlerini destekleyici olarak zikretmektedirler.⁶⁴

Benzer şekilde Dücane Cündioğlu, bilimsel tefsir metodunu "helenistik bir eğilim" ve "zaaf" olarak değerlendirmekte, bu metodun, her ne kadar imanı kuvvetlendirdiği iddiasıyla teşvik edilse de, aslında Kur’ân’ın hidayet ve rehberliğinin anlaşılmasının önünde önemli bir engel oluşturduğunu ifade etmektedir.⁶⁵

Bu eleştiri, sadece bilimsel tefsir yöntemine değil, Kur’ân’ın hidayet yönüne hizmet etmeyen bütün tefsir yöntemlerine yöneliktir. Zira bilimsel tefsir ortaya çıkmadan önce tefsirlerde dilsel açıklamalar, tarihsel anlatımlar, kelâmî tartışmalar gibi hususlar ayetlerin tefsirinin ortaya çıkmasına perde olan bilgiler yer almaktaydı. Aslında bu bilgilerin tefsirde yer almasında bir mahzur yoktur. Eleştirilen nokta, ayetin açıklanmasına hizmet edecek miktarı aşmalarıdır. Bilimsel tefsiri de bu kabilden saymak mümkündür. Buna göre, bilimsel verileri ayetin delaletinin açıklığa kavuşması miktarınca kullanılmasında bir sakınca yoktur. Lakin gereğinden fazla bilgi yığını oluşturarak Kur’ân’ın asli vazifesi olan hidayet rehberi olma vasfından uzaklaştırarak tefsiri adeta bir bilim kitabına çeviriyorsa, bu durum tenkit edilmelidir.

Başka bir yönüyle, usûl ve kaidelere riayet edilerek yapılan bilimsel tefsirin Kur’ân’ın hidayet etme vazifesine fazlasıyla hizmet edeceği beklenmektedir. Zira bilimin revaçta olduğu bu dönemde Kur’ân’ın bu alana yönelik sunduğu tebliğ insanlar üzerine etkili olmakta, bu yönüyle insanların Kur’ân’ın hidayetinden daha fazla istifade etmelerine imkân sağlamaktadır.

2.1.8. Üslûp Farklılığı Açısından Tenkit

Kur’ân-ı Kerim insanlığa sunduğu hayat ilkelerini edebî bir üslupla beyan etmiştir. Hatta bu özelliği ile insanların bir benzerini getiremeyeceği

⁶³ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-hakim = Tefsirü'l-menar* Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-âmme li'-kutub, 1990), I, 8.

⁶⁴ Bkz. Muhammed Abdü'l-Azîm ez- Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, thk. Fawwâz Aḥmad Zamarlî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1985), II, 276.

⁶⁵ Bkz. Dücane Cündioğlu, "Tefsirde Helenizm, 'Bilimsel Tefsir' Zaafî ve Eleştirisi", *Bilgi ve Hikmet* 4 (Güz, 1993), 172.

iddiasında bulunmuştur.⁶⁶ Edebî metinlerin üslûbu ile bilimsel kitapların sunumu farklılık arz etmektedir. Kur'ân gibi kendisinde mecaz, kinaye, teşbih vb. anlatım sanatlarına sahip bir edebî metnin katı ve donuk üslûba sahip bilimsel anlatım ve kavramlarla tefsir edilmesi yanlış yorumlamalara sebebiyet verecektir.⁶⁷ Bu yöntemle yapılan tefsir faaliyetinde Kur'ân'ın kastetmediği birtakım manaların ortaya çıkma ihtimali vardır.

Bu eleştiri, dikkate alınması gereken noktalardan birine temas etmektedir. Zira bilimsel tefsirde dikkat edilmesi gereken ilk konu, Kur'ân'ın edebî dil inceliklerini inceleyip ardından ayetlerin delaletlerini araştırmaktır. Kur'ân'ın evrene dair verdiği bilgilere bakıldığında, ilk muhatapların idrak edebilecekleri düzeyde örnekler üzerinden gittiği görülmektedir.⁶⁸ Göğün kubbe şeklinde,⁶⁹ yerin bir döşek,⁷⁰ dağların birer kazık⁷¹ ve gecenin bir örtü⁷² olarak tasvir edilmesi gibi örnekler bu kabildendir. Fakat ilk muhataplar, bilimsel araştırma yapmadan ayetlerin vermek istediği mesajı bu tasvirler üzerinden anlamaktaydılar. Sonraki dönemdeki muhataplar ise evrenin işleyişine dair bilgi ve algılarının gelişme göstermesine binaen bu ayetlerin delaletlerini daha detaylı olarak anlamışlar ve verilmek istenen mesajı daha etkili olarak kavramışlardır.

2.1.9. Bilimsel Terimleri, Kur'ân'ın İfadelerine Hakem Kılma Yönüyle Tenkit

Bilimsel tefsir yöntemine yönelik eleştirilerden biri de Kur'ân'ı - bilerek veya bilmeyerek- bilime onaylatmaktır. Bilimsel bilgileri merkeze alarak Kur'ân'ın doğruluğunu iddia edenler, aslında bu anlayışla bilimi Kur'ân'ın üzerinde bir otorite olarak kabul etmektedirler.⁷³ Bu yöntemde bilim, hakikatin temsilcisi görülerek hakem pozisyonuna çıkarılmış olmaktadır. Zehebî, "Bilimsel terimleri, Kur'ân'ın ifadelerine hakem kılan ve o ifadelerden çeşitli bilimsel neticeler ve felsefî görüşler elde etmeye çalışan tefsir metodudur" diyerek bilimsel tefsir tanımında bu yöntemin taraftarlarının bilimi Kur'ân'dan üstün tuttuğuna dair bir imada

⁶⁶ Tehaddî ayetleri: (İsra, 17/88), (Hud, 11/13), (Bakara, 2/23).

⁶⁷ Ekinci, "Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu", 180.

⁶⁸ Kaya, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", 203.

⁶⁹ Enbiya 21/32; Tûr 52/5.

⁷⁰ Nebe 78/6

⁷¹ Nebe 78/7

⁷² Nebe 78/8

⁷³ Bkz. Süleyman Gezer, *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 17; Öztürk, "Tefsir Geleneğinde Kur'an ve Pozitif Bilim", 53.

bulunmaktadır.⁷⁴ Bilimsel verilerin merkeze alındığı ve Kur'an'ın temel esaslarının araç olarak kullanıldığı bu yöntemin, aşırı yorumlara kapı aralayacağı aşikârdır.

Diğerlerinde olduğu gibi bu eleştiri de sadece bilimsel tefsir metoduna has değil, Kur'an'ı araç durumuna düşüren bütün yaklaşımlara yöneltilebilir. Hakikatin temsilcisi konumundaki ilâhî vahyin, yanlışlığı-doğruluğu kesin olmayan, değişim ve dönüşüm halindeki beşer zihninin ürünü hiçbir bilgi/bulgu/veri ile tasdik edilmesine ihtiyacı yoktur. Kendi çağının kabullerinden etkilenen zihinlerin Kur'an'a bu şekilde yaklaşımları kabul edilemez. Lakin bu bakış açısını bütün bilimsel tefsir ekolü mensupları için genellemek ilmî olmayacaktır. Zira asıl olan, Kur'an'ın hakikatin temsilci olduğu kabulünden çıkan bilimsel tefsir yöntemine göre hareket eden yaklaşımdır.⁷⁵

2.2. Bilimsel Tefsir Yapan Müelliflere Yönelik Eleştiriler

2.2.1. Bilimsel Tefsirin İlmî Keşiflerden Sonra Yapılması

Bu ekole mensup ilim adamlarının ilmî keşiflerden sonra ayetleri o çerçevede tefsir ettikleri görülmektedir. Gerçekten bahsedilen keşif Kur'an'da varsa, ilk olarak Müslümanların bu keşfi yapmaları beklenirdi. Halbuki günümüzdeki birçok ilmî keşfin Batılı ilim adamlarının eliyle gerçekleştiği ortadadır.⁷⁶

Bilimsel tefsir taraftarlarının kevnî ayetlere yaklaşımı aynı düzeyde değildir. Bazılarının yaklaşımına göre bilimsel tefsirin amacı ve yöntemi: “*Bilimsel keşif ve icatların Kur'an'da olduğunu göstermektir.*”⁷⁷ Bu yaklaşım -iyi niyetli de olsa- eleştiriye hak etmektedir. Zira bu yöntem Kur'an'ı bilimsel buluşları haber vermesi yönüyle, hakikat olduğunu onaylatma anlayışını barındırmaktadır. Bilimsel tefsir yazarlarının amacı/vazifesi keşif ve icat yapmak değildir.⁷⁸ Kur'an, Müslümanların evreni, evrenin işleyişini araştırmaya ve bunun üzerinden mesajlar/ibretler

⁷⁴ Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, II, 349.

⁷⁵ Bkz. Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1936), VII, 5194; Temizkan, "Bilimsel Tefsire Farklı Bir Yaklaşım: Zağlûl Neccâr Örneği", 48.

⁷⁶ Bkz. Kırca, *Kur'an'a yönelişler*, 219.

⁷⁷ İshak Özgel, "Muhteva Yorum İlişkisi Bağlamında Bilimsel Tefsirin Gerekliği ve Sınırları", *Din Bilim İlişkisi: Tefsir Sempozyumu*, ed. Mehmet Dağ (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Kasım 2018), 87.

⁷⁸ Baysal, "Mahiyeti, İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Bilimsel Tefsir", 255.

almaya davet eder.⁷⁹ Bu noktada bilimsel tefsir yazarları, Kur'ân'ın atıf yaptığı evrene dair açıklamaları bilimin ulaştığı veriler çerçevesinde daha detaylı olarak anlamaya ve tefsir etmeye çalışır. Nasıl ki bilim felsefesi yazarından bilim üretmesi beklenmiyorsa bilimsel tefsir yazarlarından da keşif ve buluşlar yapması beklenmemelidir. Eğer bu buluş ve icatlar, Kur'ân'ın bazı ibarelerinin delalet ettiği gibiyse, bu noktada bilimsel tefsir yazarların bunu işaret etmesinde bir beis olmasa gerektir.

2.2.2. Bilimsel Tefsir Yorumcularının Pozitif Bilimlerde Uzman Olmaması

Bilimsel tefsir yöntemiyle ayetleri yorumlayan ilim adamlarının çoğunluğunun pozitif ilimler konusunda uzman olmadıkları görülmektedir. Bu yazarların pozitif bilimlerin metodolojileri, bilimsel sonuçların epistemolojik değeri, sınırları vb. hususlarda yetkin olmamaları bir zaaf noktası oluşturmaktadır.⁸⁰ Zira ayetler ile ilmî gerçekler arasında bağ kurmak için iki alan hakkında da yeterli düzeyde ilmî birikime sahip olmaları gerekmektedir.⁸¹ Bunun sağlanmaması durumunda yapılan yorumların ilmî nitelikten uzak, tutarsız, eksik, yanlış ve yüzeysel olması kaçınılmazdır.

Bu eleştiri, bütün ilim dallarında araştırma yapmak için geçerli ve önemlidir. İki alanı da bilmek, bilimsel tefsir yöntemi gibi disiplinlerarası araştırma gerektiren bir alanda ise çok daha elzemdir. Bu şartları sağlamayanların bu alanda eser vermeleri doğru değildir. Lakin bilimsel tefsirle ilgilenenlere yönelik bu şekilde bir genelleme ilmî değildir. Zira bu alanda kitap telif eden birçok ilim adamının bu şartları -en üst düzeyde olmasa da- eser yazabilecek düzeyde sağladıkları, eserlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin bu alanda birçok eseri olan jeoloji profesörü Zağlûl en-Neccâr, farmakoloji, eczacılık ve kimya alanlarında yetkindir; Prof. Dr. Abdülmecid Zindânî, Taylandlı bir embriyoloji uzmanıdır; Prof. Dr. Tagata Tagasun, Kanadalı anatomi ve biyoloji uzmanıdır.⁸² Eğer bu eleştiri, tefsir akademisyenlerine yönelik ise bu da çok yerinde bir eleştiri değildir. Çünkü akademisyenler, alanın uzmanlarının ortaya koyduklarından yararlanmakta,

⁷⁹ Ankebût 29/20, Hac 22/46

⁸⁰ Bkz. Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", 421; Öztürk, "Tefsir Geleneğinde Kur'an ve Pozitif Bilim", 55.

⁸¹ Bkz. İbrahim Hilmi Karşlı, "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Diyanet İlmî Dergi* XLVI/3 (2010), 453; Özgel, "Muhteva Yorum İlişkisi Bağlamında Bilimsel Tefsirin Gerekliliği ve Sınırları", 89.

⁸² Akbaş, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği", 295-296.

bilimsel tefsir yazarların ürünlerinin tefsir kaide ve prensipleri yönüyle incelemeye tâbi tutmaktadırlar.

2.2.3. Bilimsel Tefsir Yöntemi Batı Taklitçiliği ve Kompleksi İçermektedir

Bu tenkide göre, modern dönemde Müslümanlar, bilim ve teknik sayesinde siyasi ve ekonomik alanda üstünlük sağlayan Batı dünyası karşısında geri kalınca komplekse girmiştir. Bunun neticesinde savunmacı bir refleksle, onlardaki bilim ve teknolojinin Kur'ân'da var olduğunu ve Batılıların bunları Kur'ân'dan çıkardıklarını iddia etmişlerdir.⁸³ Bu anlamda bilimsel tefsir, geri kalma kompleksinden kurtulmanın ve psikolojik bir rahatlatmanın çıkış yolu olmaktadır.

Bu eleştiriye karşı, bilimsel tefsirin modern dönemle birlikte başlamadığını söylemenin yeterli olacağı kanısındayım. Acaba bu çağda Müslümanlar ilim ve teknikte Batı dünyasından daha ileri bir düzeyde olsa bilimsel tefsir yazarları bu faaliyetlerde bulunmayacaklar mıydı? Elbette şu anda yaptıklarından farklı bir şey yapmazlardı. Müslümanların Kur'ân'ı tefsir etmeleri bu çağa özgü bir durum değildir, her çağda insanlığın bilgi birikimine göre Kur'ân yeniden tefsir edilir. Müfessirlerin yaşadığı çağda hakim olan fikir ve ilimlerden etkilenmeleri ve bunu tefsire yansıtmaları normal karşılanmalıdır. Müslüman ilim adamları sadece pozitif bilimlerin sonuçlarından değil aynı zamanda sosyoloji, psikoloji, arkeoloji gibi çağımızda yaygınlık kazanan birçok ilmi Kur'ân'ın tefsirinde kullanmaktadır.

Sonuç

Kur'ân'ın, evrene ve evrende işleyen olaylara dair birtakım bilgilere yer verdiği malumdur. Ayet olarak isimlendirilen bu bilgiler, insanı düşündürerek Allah'ın varlığı ve birliği hakikatine ulaştırmayı hedeflemektedir. Başka bir tabirle, evrendeki eşsiz sanatı ve sınırsız kudreti tasvir ederek insanı, şehadet âleminden gayb âlemine, maddi âlemden mana âlemine geçiş yapabilmesi için bir araç olarak kullanır. Kur'ân'ın evren ve içindekilere dair temas ettiği birçok husus, bilimin de araştırma sahasına giren konulardan olmuştur. Böylece Kur'ân ile bilim arasında doğal bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bu ilişkiden yola çıkan bazı âlimler, ayetler ile sûreler arasında bir bağ kurarak tefsirde 'ilmî tefsir' veya 'bilimsel tefsir'

⁸³ Bkz. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 99; Öztürk, "Tefsir Geleneğinde Kur'an ve Pozitif Bilim", 36.

adıyla yeni bir yorumlama metodu ortaya koymuşlardır. Klasik dönemde başlayan bu tefsir metodunun Kur'ân yorumunda bazı sakıncaları olduğuna dair itirazlar da yapılmıştır.

Modern dönemde bilimin ilerlemesi ve de insanların ilmi alana ilgi duymaları, bu tefsir metoduna yeni bir ivme kazandırmış ve onu müstakil bir ekol haline getirmiştir. Bununla birlikte bu metoda yönelik itirazlar da çeşitlenerek çoğalmıştır. Bu metodun Kur'ân'ın amacına, üslûbuna, diline, muhtevasına aykırı olduğu, ayrıca bu metodu uygulayanların da ilgili alanda ehil olmadıkları iddia edilmiştir. Bu itirazların bir kısmı haklı olmakla birlikte, bir kısmının da kabul edilemez olduğu belirtilmelidir. Hadd-i zâtında bu eleştiri noktalarının çoğunun sadece bu ekole yönelik olmayıp modern dönem tefsir ekollerinin tümüne yönelik temel noktalar olduğu tespit edilmiştir.

Meseleye tefsir usulü ve kaideleri yönüyle bakıldığında, tefsirde, ayetlerde lügavî ve dilsel mananın açıklığa kavuşturulması ilk adımı oluşturmaktadır. Ardından müfessirin, ayetlerin konusal olarak ilişkili olduğu alana yönelik açıklamalar yapması gerekmektedir. Bu açıklamalara ulaşabilmek için farklı disiplinlerle bağ kurulması gerekmektedir.⁸⁴ Örneğin ayetin muhtevasının ilişkili olduğu alan Hz. Peygamber dönemindeki tarihî bir olay ise bu durumda siyer bilgisine başvurmak elzendir. Yahut konu fıkıhla ilgili ise fıkıh kitaplarına başvurmak veya meseleyi fıkıh terminolojisi penceresinden ele almak gerekmektedir. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla tefsirde bilimi ilgilendiren konularda bilimsel bilgilere başvurulması, tefsir metodolojisi açısından bir aykırılık olarak gözükmemektedir. Bilimsel tefsir metodunun kevnî ayetlerin anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkı sağlaması, yeni açılımlar getirmesi beklenir. Bu açıdan bilimsel tefsir, dirayet tefsiri çatısı altında ele alınmaktadır.⁸⁵ Bilimsel tefsirin, dirayet tefsirinin tâbi olduğu kaide ve prensipler dahilinde denetiminin yapılması gerekmektedir.

Tarihî süreç içerisinde Kur'ân yorumunda bu metodu uygulayanların bazılarının ölçüsüz hareket ederek zorlama te'viller yaptığı ve bu konuda aşırıya kaçtıkları söylenebilir. Buna mukabil, bazı ilim adamları ayetlerin tefsirinde bilimsel verileri hiçbir şekilde dikkate almama refleksiyle hareket etmişlerdir. Lakin bu aşırı yorumlar üzerinden hareket ederek bu metodu bir

⁸⁴ Bkz. Özgel, "Muhteva Yorum İlişkisi Bağlamında Bilimsel Tefsirin Gerekliği ve Sınırları", 82-83.

⁸⁵ Bkz. Güllüce, "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi", 393.

bütün olarak reddetmek, çok sağlıklı bir yol olmasa gerektir. Çünkü her tefsir çeşidinde aşırı yorumlamalara rastlanmaktadır. Önemli olan kaide ve prensipler koyarak bu aşırılıkları giderip Kur'ân yorumunu zenginleştirmek ve yeni açılımlar yapılmasını sağlamaktır. Ayrıca bilimsel tefsirin bir kısmına yönelik yapılan eleştiriler, zamanla bir bütün olarak bilimsel tefsirin her türlüşüne yöneltlmıştır. Özellikle 'keşif ve buluşların Kur'ân'da olduğu' ve 'Kur'ân'dan bilimsel veriler çıkarma' tarzındaki açıklamaların Kur'ân'ın dili, amacı ve muhtevasına aykırılık teşkil ettiğine dair itirazlar olmuştur. Halbuki 'ayetlerin delaletlerinin bilimsel verilere dayanarak açıklanması' birçok ilim adamı tarafından belli şartlar dahilinde kabul görmüştür.

Bu noktada yapılan eleştiri ve itirazları, savunmacı bir anlayıştan ziyade akl-ı selimle değerlendirip ilmî usuller cihetiyle ele alarak incelemek gerekmektedir. Bu, tefsir yönteminin uygulanmasında ortaya çıkan yanlışlıklar ve eksikliklerin tespit edilmesine bir fırsat sunmaktadır. Bu eleştiriler ışığında bilimsel tefsir yönteminin sınırlarının çizilmesi mümkün olmakta, ayrıca takip edilmesi gereken yöntemin belirlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu noktada, bilimsel tefsir metodunda ilk basamak olarak uyulması gereken husus, dirayet tefsir yönteminde geçerli olan ana ilkeler ve prensipler yönüyle ön hazırlık yapılmasıdır. Bunun haricinde, buradaki eleştiri noktalarından hareketle Kur'ân yorumunda bilimsel verilerin kullanılması hususunda -bizim tespit ettiğimiz- dikkat edilmesi gereken noktalar şöyle özetlenebilir:

1. Bilimsel tefsirle alakalı ayetler tespit edilmeli, her ayetin bilimsel tefsir metoduyla yorumlanmaması gerektiği bilinmelidir. Özellikle "gayb alanı", mucizelerin bu alanın dışında olduğu belirtilmelidir.

2. Kur'ânî kavramlar tefsir usulünün belirlediği çerçevede ele alınmalıdır. Onlara sonradan ortaya çıkan manalar yüklenmemeli, zahir anlamları esas alınmalı, mecaza geçilmemelidir. Yapılan yorumlar lafzın anlam sınırları dahilinde olmalıdır.

3. Kesinlik kazanmamış teori ve hipotezler ile ayetlerin tefsiri yapılmamalıdır. Genel kabul görmüş bilimsel bilgiler ile ayetler arasında bir bağ kurulabilir.

4. Kur'ân'ın bir bilim kitabı olmadığı; üslubunun, amacının, olaylara bakışının farklı olduğunun farkında olunmalıdır. Özellikle edebî bir dile sahip olduğu unutulmamalıdır.

5. Bilimsel tefsir yöntemiyle ulaşılan sonuçların ayetin nihâî yorumu olmadığı, hatalı olma ihtimali olduğu belirtilmelidir. Yorumun değişmesinin, ayetin nassına zarar vermeyeceği belirtilmelidir.

6. İlmî veriler ışığında yapılan tefsiri inanç haline getirmemek, bu tefsirin değişebileceğini belirtmek gerekir.

7. Kur'ân'ın asıl amacının hidayet kitabı olduğu, bilimsel verilerin ise insanları hidayete sevk eden araçlar olduğu vurgulanmalıdır.

8. Ayetin tefsirine hizmet edecek miktarda bilimsel bilgi kullanılmalı, ayetin temas etmediği bilgiler tefsirlere yığılmamalıdır.

9. Ayetin zahiriyle bilimsel bilginin çatıştığı zamanlarda ihtiyatlı olunmalı, ayetin zahir anlamı esas alınmalıdır. Zira bilimsel bilginin sübjektif ve değişken olduğu unutulmamalıdır.

10. Kur'ân'ın bilime onaylatıldığı bir yaklaşımdan uzak durulmalıdır. Zira birinci dereceden hakikatin temsilcisinin Kur'ân olduğu kabul edilmelidir. Bilimin sadece bu hakikatin daha iyi açıklanmasında bir araç olduğu vurgulanmalıdır.

11. Bu yöntem murâd-ı ilahiye anlama yolunda yapılan bir çaba olarak değerlendirilmelidir. Batıya yönelik bir savunma refleksinden kaynaklanmadığının bilincinde olunmalıdır.

12. Bilimsel tefsiri, asgari düzeyde ilmî alt yapısı müsait olan ehil insanların yapması gerekmektedir.

Bu şartları çoğaltmak mümkündür. Sonuç olarak bilimsel tefsir metodunun kendisine yapılan eleştiri ve itirazlarla daha da olgunlaşacağı, Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada yeni açılımlar kazandıracağı söylenebilir.

Kaynakça

Türkçe Kuran Mealleri. "www.kuranmeali.com". Erişim 12.09.2022.
<https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=71&ayet=14>

Akbaş, Ahmet. "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Yönelik Eleştirilerin Kritiği". *Kur'an ve Pozitif Bilim*. ed. M. Turan Çalışkan. 249-309. İstanbul: Kuramer, Nisan 2019.

Âlûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddin Mahmûd el-. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbâri Atiyye. 16. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l İlmiyye, 1994.

Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî İbn. *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Tunis: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.

Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelûsî İbn. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselam Abduşşafi Muhammed. 5. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye 1993.

Babai, Ali Ekber. "Bilimsel Tefsir Ekolü, Deliller ve Eleştiriler". *Misbah* 9 (Sonbahar 2014), 53-80.

Baltacı, Muhyiddin. *Dirasatûn fi't-Tefsir ve Ahvalihi*. Beyrut: 1987.

Baysal, Sıddık. "Mahiyeti, İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Bilimsel Tefsir". *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)* 3/2 (Ekim 2019), 226-266.

Cündioğlu, Dücan. "Tefsirde Helenizm, 'Bilimsel Tefsir' Zaafları ve Eleştirisi". *Bilgi ve Hikmet* 4 (Güz, 1993), 152-177.

Demir, Şehmus. "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 401-424. İstanbul: İlim Yayma Vakti Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.

Demirci, Mehmet. "Bilimsel Tefsir Yaklaşımının Kısa Tarihçesi ve Bu Konudaki Bazı Çalışmalar". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 31 (2021), 65-76.

Ekinci, Kutbettin. "Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu". *Bilimname* XXXVII (2019/1), 169-190.

Gezer, Süleyman. *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

Güllüce, Veysel. "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 377-399. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.

Hûlî, Emin el-. *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*. çev. Emrullah - Suçin İşler, Mehmet Hakkı. Ankara: Kitâbiyât, 2006.

Karslı, İbrahim Hilmi. "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Diyanet İlmi Dergi* XLVI/3 (2010), 439-454.

Kaya, Aykut. "Arkeolojik Çalışmaların Çağdaş Kur'ân Tefsirine Yansıması: Nûh Tufanı Örneği". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (Haziran 2021), 53-68.

Kaya, Aykut-Bağış, Mehmet. "Tantâvî Tefsirinde Hayvanlar Alemi". *Meşhur Müfessirler ve Örnek Metinler III*. ed. Mürsel Ethem vd. 130-134. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Baskı. Basım, 2021.

Kaya, Mehmet. "Bilimsel Tefsir ve Değişim". *Mütefekkir* 3/5 (2016), 195-223.

Kırca, Celal. *Kur'an'a yönelişler-ilimler ve yorumlar açısından-*. Ankara: Fecr Yayınları, 3. Basım, 2021.

Kutup, Seyyid. *Fî zılâli'l-Kur'ân*. 6 Beyrut: Daru's-şuruk, 10. . Basım, 1991.

Özgel, İshak. "Muhteva Yorum İlişkisi Bağlamında Bilimsel Tefsirin Gerekliliği ve Sınırları". *Din Bilim İlişkisi: Tefsir Sempozyumu*. ed. Mehmet Dağ. 81-89. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Kasım 2018.

Öztürk, Mustafa. "Tefsir Geleneğinde Kur'an ve Pozitif Bilim". *Din Bilim İlişkisi Tefsir Sempozyumu*. ed. Mehmet Dağ. 33-60. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, Kasım 2018.

Rıza, Muhammed Reşid. *Tefsirü'l-Kur'âni'l-hakim = Tefsirü'l-menar*. 12 Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmme li'-kutub, 1990.

Salmazzem, Mehmet. *Kur'ân'ın İ'câzı -Tarihsel Serencam-Tartışmalar-Güncel Yorumlar*. Ankara: Araştırma yayınları, 2019.

Şatibi, Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati. *el-Muvafakat*. thk. Ebû Ubeyde Al-i Salman. 7 Huber: Dâru İbn Affan, 1997.

Şimşek, Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 7. Baskı. Basım, Ekim 2014.

Temizkan, Abdullah. "Bilimsel Tefsire Farklı Bir Yaklaşım: Zağlûl Neccâr Örneği". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (Nisan 2018), 39-67.

Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1936.

Yıldız, Mustafa. *Tefsirde İsrâiliyat ve Kitab-ı Mukaddes'e Yaklaşımlar - Tâhir b. Âşûr Örneği*-. ed. Mesut Kaya, Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Yurt, Mehmet Emin. "Bilimsel Tefsirin Mahiyeti Üzerine". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (Ocak 2019), 103-142.

Zehebi, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-müfessirun*. 3 Kahire: Mektebetu Vehbe, 1985.

Zürkânî, Muhammed Abdü'l-Azîm ez-. *Menâhilü'l-'irfân*. thk. Fawwâz Aḥmad Zamarî. 2 Beyrut: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1985.